

Kateryna Maslyuk

**МЕХАНІЗМИ ДЕТЕРМІНАЦІЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТІСНОГО
САМОВИЗНАЧЕННЯ ТА ЇЇ СТРУКТУРА
MECHANISMS OF DETERMINATION OF CULTURE PERSONAL SELF-
DETERMINATION AND ITS STRUCTURE**

Резюме

Розглянуто сутність самовизначення з позицій соціологічного, соціально-психологічного, диференційовано-психологічного та педагогічного підходів; з'ясовано, що найвищий рівень особистісного самовизначення пов'язаний із входженням людини в культуру, привласненням її цінностей та базуванням на них у процесі досягнення своїх цілей і життєвих планів. Розкрито механізми детермінації культури особистісного самовизначення (самосвідомість, життєві цінності, потреби, позиція, активність, особистісна перспектива) та провідні її цінності (свобода, відповідальність, активність, довіра). Визначено структурні компоненти культури особистісного самовизначення.

Ключові слова: *самовизначення, особистісне самовизначення, культура особистісного самовизначення, механізми, цінності, свобода, відповідальність, активність, довіра.*

Summary

Essence of self-determination from the point of view of sociological, social and psychological, differentially-psychological and pedagogical approaches is considered; it is found out, that the greatest level of personality self-determination is related with person's inclusion in culture, appropriation of its values and basing on them in the process of achievement of self aims and vital plans. The mechanisms of determination of culture of personality self-determination (consciousness, vital values, necessities, position, activity, personality prospect) and leading values (freedom, responsibility, activity, trust) are exposed. Structural components of culture of personality self-determination are defined.

Key words: *self-determination, personality self-determination, culture of personality self-determination, mechanisms, values, freedom, responsibility, activity, trust.*

Дестабілізаційні тенденції, що мають місце в українському суспільстві, криза звичних норм і соціокультурних настановлень, відсутність структурованих нормативних моделей соціальної поведінки, зростаюча напруга, пов'язана зі зміною ціннісних орієнтацій, необхідність пошуку й ухвалення адекватних рішень – усе це проблеми людського буття, збереження і розвитку особистості, її внутрішнього світу, світоглядної культури. У цьому контексті актуалізується проблема формування у молодого покоління культури особистісного самовизначення, розкриття механізмів цього процесу, ціннісних детермінант, що регулюють його спрямованість та якісний зміст, структурну організацію.

Аналіз останніх досліджень. У гуманітарних науках набули визнання декілька підходів до розуміння сутності самовизначення:

- соціологічний підхід – розуміння самовизначення як процесу вирішення серії завдань, які суспільство висуває перед особистістю; відносно самостійного етапу соціалізації, що передбачає формування в індивіда усвідомлення мети і сенсу свого життя, готовності до самостійної життєдіяльності на основі співвіднесення своїх бажань, якостей, можливостей і вимог, що висуваються до нього оточуючими і суспільством [16]; залучення людини до всіх сфер життєдіяльності суспільства, яке здійснюється через її діяльність і реалізується у формуванні системи діяльності та відносин, властивих соціальним групам, до складу яких вона входить [8, с. 109];
- соціально-психологічний підхід – самовизначення постає як процес поетапного ухвалення рішень, завдяки чому людина формує баланс між власними потребами і впливами суспільства; усвідомлення суб'єктом, що він хоче (мета, життєві плани, ідеал), що він може (наявні можливості, схильності, обдарованість), що він є (особистісні та фізичні властивості), що

від нього очікує колектив, суспільство; наголошується на залежності самовизначення від множинності внутрішніх і зовнішніх факторів різних розливальних середовищ [22];

- диференційовано-психологічний підхід – трактування самовизначення як процесу формування індивідуального способу життя; розвитку особистісних характеристик, які сприяють самовизначенню та самореалізації людини [13];
- педагогічний підхід – розуміння самовизначення в контексті надання особистості допомоги у соціальній адаптації, виборі способу поведінки, ухваленні рішення щодо своєї діяльності та самоствердження в ній [21, с. 14]; усвідомлення людиною свого покликання, сенсу життя, життєвого вибору, сприйняття себе як повноцінної особистості, здатної реалізувати свої наміри і здібності завдяки інтеріоризації позитивних цінностей і пошуку особистісних сенсів життєдіяльності, свого «Я» [14, с. 53].

Формулювання мети

Мета статті – розглянути сутність самовизначення, механізми детермінації культури особистісного самовизначення та структурні компоненти культури особистісного самовизначення.

Виклад основного матеріалу

Особистісний рівень самовизначення забезпечує становлення людини як хазяїна власного життя. Перехід до особистісної парадигми є закономірним сходженням до більш цілісного розуміння самого феномена освіченості та вихованості, до структури яких має ввійти аксіологічний, діяльнісний і творчий досвід, досвід власне духовного-особистісної самоорганізації людини, пов'язаний із виконанням сенсопошукових, рефлексивних, самооцінних, життєво-прогностичних та інших функцій [10]. Його верхівкою є самовизначення особистості в культурі, адже на основі високого рівня загальної культури людина набуває здатності робити вагомий внесок у культуру суспільства.

Культура – це не сукупність ідей, норм та артефактів, а взаємодія людей, під час якої формується життєвий простір, набувають свого специфічного змісту

конкретні феномени культури. Вступаючи у взаємодію з іншими, людина сприймає простір культури під певним кутом зору залежно від наявної в неї ціннісної орієнтації та особистісного світогляду. У зв'язку з цим, можна виокремити особистісний обрій сприйняття культури, який охоплює всі явища, за допомогою яких людина залучається до досвіду попередніх поколінь, досягає узгодженості дій і взаєморозуміння із сучасниками та передає свій досвід майбутнім поколінням. Тому, як зазначає М. Карпицький, галузь, в якій відбувається взаємодія різних людей, здатних обмінюватися досвідом та узгоджено діяти, становить простір культури. Оволодіваючи спадком поколінь і вступаючи у спілкування з іншими, людина освоює культурний простір, розширюючи свої обрії сприйняття культури. Разом із розширенням індивідуального обрію культури відбувається розширення і загального культурного простору. Культура – це сукупний обрій усіх індивідуальних обріїв сприйняття культури [7, с. 67].

Культура, якщо до неї залучаються цілеспрямовано, орієнтуючись на її вищі зразки, стає індивідуальним засобом самовизначення і саморозвитку особистості, й водночас слугує для неї людиновизначальним «дзеркалом, за допомогою якого уточнюються творчі дії із самотворення та самоздійснення себе як людської індивідуальності» [15, с. 201].

Отже, культура – це органічне поєднання багатьох аспектів людської життєдіяльності та форм соціальної поведінки людини. В історичному розвитку культури формуються і функціонують особливі типи категорій, завдяки яким визначається розуміння людини як суб'єкта діяльності, структури її спілкування, ставлення до інших людей і суспільства і цілому. До таких базових категорій належать: добро, зло, віра, обов'язок, справедливість, свобода тощо, які фіксують досвід входження індивіда в систему соціальних відносин. Базовим компонентом культури особистості виступає її самовизначення – процес і результат свідомого вибору особистістю власної позиції.

Утвердження в науковому обігу поняття «культура особистісного самовизначення» зумовлене часом і соціальним замовленням на забезпечення людиноцентризму в освіті. Культура особистісного самовизначення пов'язана з творчим самовираженням людини, досягненням нею повноти, цілісності життя, задоволеності ним. Це «не тільки підготовка до наступного життєвого етапу, а й оволодіння самостійним способом організації самосвідомості, самопізнання і самовиховання» [20, с. 7]. У більш конкретному розумінні культура особистісного самовизначення може бути інтерпретована як «інтегральна характеристика особистості, що свідчить про ступінь її життєвої компетентності, сприйняття себе суб'єктом власного життя на базі сформованих життєвих смислів, позицій, планів, та проявляється у готовності особистості здійснювати життєві вибори, програму, нести за них відповідальність» [20, с. 7].

Згідно з поглядами Є. Ісаєва, культура особистісного самовизначення – це здатність людини самостійно утверджувати свою індивідуальну позицію у процесі особистісного становлення і розвитку себе як суб'єкта та об'єкта суспільних відносин, встановлення стійких зв'язків з навколишнім глобальним світом. Вона виявляється у пошуку індивідом свого способу культурної детермінації в соціумі на основі таких, що сприймаються, приймаються і формуються базових ставлень до світу, людської спільноти та самого себе, і дають йому змогу бути готовим до взаєморозуміння і продуктивного інтеркультурного спілкування [6].

Завдяки залученню людини в світ культури, змістом якої є сама людина в усьому розмаїтті притаманних їй здібностей, потреб, форм існування, й відбувається самовизначення особистості. Першість у цьому процесі належить самосвідомості, тобто здатності до адекватної самооцінки не лише свого місця в суспільстві, а й своїх інтересів і цілей, здатності до планування власного життєвого шляху, оцінювання різних життєвих ситуацій.

Самосвідомість – це найвищий рівень розвитку психіки особи, результат спільного буття людей. До її характерних особливостей і компонентів

належать: знання про навколишню дійсність, природу, суспільство; вміння виокремлювати себе в предметному світі як суб'єкта пізнання; цілеспрямованість, вміння планувати власну діяльність і поведінку, передбачати її наслідки; ставлення до об'єктивної дійсності, до інших людей, до самої себе. На думку В. Століна, у самосвідомості можна виокремити два аспекти: знання про себе (тобто знання, які накопичує людина впродовж життя в процесі самопізнання) та самоствавлення. Оскільки людина не є байдужою до знань про себе, вона стає об'єктом власних емоцій, оцінок, а також предметом свого більш-менш стійкого самоствавлення [18]. Отже, розвиток самосвідомості здійснюється завдяки формуванню позитивного та негативного образу себе, де за основу береться ставлення до самого себе в ситуації вчинку. Це не лише рівень суспільних чи наслідок культурно-історичних детермінант, які впливають на людину ззовні, а насамперед її спроможність як суб'єкта діяльності бути організатором, регулятором, координатором свого буття. Особистість, яка володіє всією системою понять, сенсів, значень, вироблених людством і конкретним суспільством, вступаючи у відносини з іншими людьми, поєднуючись з ними системою поглядів, настановлень і позицій, не перестає бути самодостатньою й у своїй свідомості, й у своїй життєдіяльності.

Такий підхід засвідчує існування в індивідуальній самосвідомості двох складових: констатуючої, яка відтворює задане суспільною свідомістю (норми, правила, традиції, що сприймаються як даність) і діяльнісної, творчо-конструктивної (результати власних роздумів або соціальне мислення). Нові уявлення залучаються до системи вже існуючих завдяки категоризації – механізму впорядкування індивідуального досвіду шляхом віднесення будь-якого соціального об'єкта або події до певного класу [9, с. 65–66].

Завдяки самосвідомості індивід виробляє систему поглядів на дійсність (вибудовує адекватні особистісні конструкти), здійснює своєрідну теоретизацію способу власного життя, розробляє його концепції. Основна функція самосвідомості – забезпечення самовизначення людини, її

індивідуального поступу в суспільстві, сприяння усвідомленню нею свого життєвого шляху, готовності до реалізації раціонального вибору моделі поведінки і відповідальності за цей вибір.

За розгляду особистісного самовизначення у культурологічному плані важливість вибору постає як одна з культурних парадигм людської діяльності. Йдеться про можливість вибору, який, з одного боку, «залишає людину в рамках раніше здобутих досягнень культури», а з іншого, – змушує її «шукати вихід за рамки змісту культури, який склався історично, формулювати нові смисли» [1, с. 129–130]. Таке розуміння сутності вибору забезпечує його справжню реалізацію, що оптимізує процес особистісного самовизначення. Однак це не знижує важливість аналізу ситуацій вибору між наявними альтернативами як вельми значущими, хоча й специфічними ситуаціями людського життя. З огляду на це, заслуговує на увагу думка Г. Балла про те, що за умов, коли відсутні об'єктивні можливості виходу за межі цих альтернатив, або він «коштує дорожче» за будь-яку з них, внутрішня активність особи виявляється в «обґрунтованості та рішучості здійснюваного нею вибору» [2, с. 2].

Наведене твердження стосується як тактичних виборів, спрямованих на оптимізацію шляхів реалізації тих або інших значущих для особистості смислів, так і виборів стратегічно пов'язаних з трансформацією її смислового поля. Конструктивний вибір є ефективним засобом попередження неврозів і особистісних дисгармоній, стає значущою умовою особистісного зростання, а отже, й культури особистісного самовизначення.

На самовизначення індивіда в просторі культури впливають різні чинники. Однак, стверджує Е. Геллнер, головну роль серед них відіграє ціннісна орієнтація, згідно з якою людина визначає цілі та пріоритети власного життя. Однак досягнення цілей потребує певних зусиль, і не кожна людина здатна до їх мобілізації [3].

Важливою цінністю культури особистісного самовизначення є свобода – свобода волі, здатність діяти у злагоді із самим собою, а не бути заручником зовнішніх обставин.

У філософському розумінні свобода – це все те, що існує (діє, рухається) завдяки внутрішній причині на відміну від того, що є наслідком зовнішньої причини, або зовнішньої детермінації. Отже, свобода – це дія людина для досягнення будь-якої мети.

Стосовно людини дієвою причиною буде її детермінація минулим, цільовою – детермінація майбутнім. Детермінація минулим, яке створено не нами, ще не робить нас вільними. Тому для тих, хто найбільше цінує минуле, свобода не є цінністю. Людина потребує свободи заради досягнення певної мети, яку вона сама висуває перед собою [12].

Водночас свобода заперечує всездозволеність; за порушення чужих прав і свобод особистість несе відповідальність перед суспільством. Відповідальність – це категорія етики і права, що відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства, «своєрідна ... цензура, яка охороняє головну внутрішню основу людської поведінки від можливих відхилень. Вона виявляється не лише в межах свідомості, а й усієї психіки і є раціонально-вольовим та емоційно-переживальним процесом» [17, с. 55]. Іншими словами, «відповідальність – це готовність витримати основну лінію поведінки, скоординовану з основним смислом людського життя і домінуючими егоїстичними спонуканнями та вітальними функціями» [17, с. 55]. Тоді як свобода – це можливість самостійно визначати свою долю, робити вибір свого життєвого шляху. Свобода означає звільнення від диктату зовнішніх сил і обставин, як природних, так і соціальних, передбачає можливість діяти згідно зі своїми інтересами та уявленнями, але вона має певні межі. В іншому разі, свобода перетворюється на сваволю, насильство над іншими, тобто в негативну свободу. Межами свободи є інтереси іншої людини, соціальних груп і суспільства в цілому.

Якщо розглядати свободу як цінність, що детермінує культуру особистісного самовизначення, її слід розуміти як прояв певних особистісних характеристик, а саме: самостійності цілепокладання, усвідомленості та вибірковості поведінки, розвиненої рефлексії, відповідальності за прийняті рішення та передбачення наслідків своїх дій, досвід міжсуб'єктної взаємодії та подолання соціально-особистісних суперечностей, які виникають при цьому. Саме ці інтегральні характеристики визначають такі найважливіші функції свободи, як здатність людини до автономного, внутрішнього регулювання поведінки, суб'єктно-особистісного способу привласнення соціального досвіду, адекватного взаємодії з навколишнім соціумом [5].

Важливе значення для становлення культури особистісного самовизначення має самоставлення, яке формується у процесі внутрішнього діалогу, який найчастіше є наслідком здатності людини до рефлексії (зосередження на власному внутрішньому світові, спостереження за своїми вчинками). Як цінність культури особистісного самовизначення, рефлексія виступає формою і, навіть, шляхом (засобом) до самопізнання, що забезпечує зростання і самовдосконалення особистості. Усвідомлення людиною самої себе відбувається завдяки процесу відокремлення рефлексуючого «Я» від діючого «Я». У дослідженнях, присвячених вивченню особистісної рефлексії, акцентується на активізації саморозвитку людини. У цьому розумінні рефлексія постає як процес осмислення особистісних змістів (образів, з якими ототожнює себе «Я»), що зумовлює поступову їх зміну завдяки переосмисленню людиною своєї внутрішньої сутності, спрямованості на пізнання самої себе, оцінювання своїх якостей і станів, регуляцію власних дій і вчинків [19].

Рефлексія тісно співвідноситься з довірою людини до себе – важливою екзистенційною проблемою, що стосується виборів, які вона має здійснити. На погляд М. Мамардашвілі, «екзистенція – це те, що ти маєш зробити тепер і тут. Вона виключає відкладання на завтра чи перекладання на плечі іншого – на плечі ближнього, на плечі нації, держави, суспільства. Ти повинен

сам...» [11]. Довіра належить до феноменів, пов'язаних з активністю людини, здатної діяти як суверенний суб'єкт творчої активності, який самостійно вибирає її цілі. Без довіри людини до себе, неможливий життєдайний характер діяльності, неможливе самопроекування майбутнього, адже довіра передбачає насамперед ставлення до себе як до цінності. Тобто, прогножуючи свою діяльність, свої вчинки, вибираючи мету, людина, з одного боку, «виходить за межі» себе (накопиченого індивідуального досвіду), а з іншого, звертається до змістів, сформованих у минулому досвіді. За такого підходу, довіра може бути визначена як здатність людини «виходити за межі себе», не вступаючи у суперечність із собою. Інакше немає цілісності, немає стійкості особистості, а, отже, немає змін, немає розвитку [4, с. 21–43].

Узагальнюючи викладене, можна констатувати, що механізмами, які детермінують культуру особистісного самовизначення, є ціннісно-змістові, цільові і дієві їх різновиди (самосвідомість, життєві цінності, потреби, позиція, активність, особистісна перспектива).

Щодо самого поняття «культура особистісного самовизначення», розглядаємо його як інтегративне утворення, що передбачає усвідомлення людиною самої себе, своєї індивідуальності та універсальності завдяки виробленню та привласненню культурних цінностей (свобода, відповідальність, активність, довіра), орієнтації на їх реалізацію завдяки здійсненню рефлексії власних потреб і вибору життєвої стратегії, вироблення плану своєї життєдіяльності в умовах соціальної взаємодії.

Інтегративність цього утворення забезпечується його структурою, що складається з трьох взаємопов'язаних компонентів:

- когнітивного (сукупність знань, уявлень людини про саму себе, свої якості, можливості, культурні норми і цінності);
- емоційно-ціннісного (самоствалення, ставлення до культурних норм і цінностей (свобода, відповідальність, активність, довіра), до навколишньої дійсності та інших людей, своєї діяльності, реалізація рефлексивної позиції і поведінки);

- регулятивно-поведінкового (саморегуляція, самоконтроль, готовність до досягнення певної мети, здійснення вибору і відповідальності за нього, вміння здійснювати рефлексію власних потреб, ціннісних орієнтацій, спрямованих на їх задоволення).

Висновки

Самовизначення – це активний процес трансформації зовнішніх впливів у внутрішні якості та властивості людини, орієнтації на усвідомлення людиною самої себе, сенсу свого життя, здійснення вибору ефективних шляхів реалізації власних намірів і здібностей.

Найвищий рівень особистісного самовизначення пов'язаний із входженням людини в культуру, інтеріоризацією її цінностей та базування на них у процесі досягнення своїх цілей і життєвих планів. Механізмами, які забезпечують ефективність цього процесу, є ціннісно-змістові, цільові і дієві їх різновиди (самосвідомість, життєві цінності, потреби, позиція, активність, особистісна перспектива).

Культура особистісного самовизначення – інтегративне утворення, що передбачає усвідомлення людиною самої себе, своєї індивідуальності та універсальності завдяки виробленню та привласненню культурних цінностей (свобода, відповідальність, активність, довіра), орієнтації на їх реалізацію завдяки здійсненню рефлексії власних потреб і вибору життєвої стратегії, вироблення плану своєї життєдіяльності в умовах соціальної взаємодії. Будучи складним, це утворення охоплює когнітивний, емоційно-ціннісний і регулятивно-поведінковий компоненти, кожний з яких відповідає за певну сферу особистості, забезпечуючи її становлення як суб'єкта культури особистісного самовизначення.

Література

1. Ахиезер А. С. *Между циклами мышления и циклами истории*/А. С. Ахиезер // *Общественные науки и современность*. – 2002. – № 3. – С. 129–130.

2. Балл Г. О., *Внутрішня свобода особи і особистісна надійність у контексті гуманізації освіти*/Г. О. Балл // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 9. – С. 1–7.
3. Геллнер Э., *Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники*. – М.: Московск. школа полит. исследований, 2004. – 240 с.
4. Эмерсон Р. У., *Доверие к себе*/Р. У. Эмерсон. – СПб.: Питер-Пресс, 1992. – 224 с.
5. Зайцев В. В., *Теория и практика развития личностной свободы учащихся в системе начального образования*: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01/Зайцев Владимир Васильевич. – Волгоград, 1999. – 413 с.
6. Исаев Е. А., *Культурное самоопределение студентов в языковой образовательной среде вуза*/Евгений Анатольевич Исаев. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://fosscenter.elsu.ru>
7. Карпицкий Н. Н. *Самоопределение человека в пространстве культуры*/Н. Н. Карпицкий // *Социокультурное пространство России: проблемы и перспективы развития*: сб. докл. III Всероссийской (с международным участием) науч.-практ. конф. (Белгород, 27 – 28 января 2011 г.): в 2 т. – Белгород: БГНКИ, 2011. Т.1. – С. 67–71.
8. Кенкманн П. О., *Управление самоопределением молодежи как социально-детерминированным процессом*/П. О. Кенкманн // Ученые записки Тартуського гос. ун-та. – 1984. – Вып. 694. – С. 109–120.
9. Кравченко Т. В., *Теоретико-методичні засади соціалізації дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи*: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.07/Кравченко Тамара Володимирівна. – К., 2010. – 464.
10. Лопатки Е., *Особенности воспитания будущего учителя в педагогическом вузе*/Евгений Лопаткин. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://oldconf.neasmo.org.ua/gjde/1697>
11. Мамардашвили М. К., *Лекции о Прусте (психологическая топология пути)*/М. К. Мамардашвили. – М.: Ad Marginem, 1995. – 548 с.

12. Межуев В. М. *Свобода как ценность*/В. М. Межуев // *Альтернативы*. – 2010. – № 12. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://alternativy.ru/node/1479>
13. Оксина И. Ю., *Дифференцированное обучение как условие подготовки учащихся к самоопределению в юности*: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.07/Оксина Ирина Юрьевна. – М., 2003. – 182 с.
14. Панина С. В., *Концептуальные подходы к педагогическому сопровождению личностного самоопределения старшеклассников в процессе литературного образования*/С. В. Панина, С. Ю. Залуцкая // *Вестник ЯГУ*. – 2006. Т.3. – № 4. – С. 52–57.
15. Рычкова Л., *Образование, культура самоопределения и судьба человека*/Л. Рычкова // *Образование в культуре и культура образования*. – Новосибирск: НГТУ, 2002. – С. 124–132.
16. Руткевич М. Н., *Социология образования и молодежи*/М. Н. Руткевич. – М.: Гардарики, 2002. – 541 с.
17. Савчин М., *Психологія відповідальної поведінки*/М. Савчин. – К.: Україна-Віта, 1996. – 130 с.
18. Столин В. В., *Исследование эмоционально-ценностного отношения к себе с помощью методики управляемой проекции*/В. В. Столин // *Психологический журнал*. – 1981. Т.3. – С. 104–117.
19. Український Я. І., *Рефлексія як засіб саморозвитку особистості*/Я. І. Український, Н. Я. Штопало // *Вісник Київського ун-ту імені Тараса Шевченка: Соціологія. Психологія. Педагогіка*. – 1999. – Вип.7. – С. 24–27.
20. Цюман Т. П., *Формування культури життєвого самовизначення старшокласників засобами освітнього тренінгу*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец.: 13.00.05 «Соціальна педагогіка»/Т. П. Цюман. – К., 2008. – 19 с.
21. Чистякова С. Н., *Педагогическая поддержка профессионального самоопределения старшеклассников*: [кн.. для учителя и социального педагога]/С. Н. Чистякова. – М.: Новая школа, 2004. – 112 с.

22. Шульгина Т. А., *Социально-психологические условия личностного само-определения старшеклассников*: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.05/Шульгина Татьяна Алексеевна. – Курск, 2007. – 194 с.